

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Cilt: 12 Sayı: 68 Yıl: 2019
www.sosyalarastirmalar.com
Issn: 1307-9581

Volume: 12 Issue: 68 Year: 2019
www.sosyalarastirmalar.com
Issn: 1307-9581

Doi Number:
<http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2019.3836>

XVIII. YÜZYILDA MERKEZ-TAŞRA İLİŞKİLERİ (BAYEZİD SANCAĞI ÜZERİNE BİR İNCELEME) CENTRE-PROVINCIAL RELATIONS IN THE 18TH CENTURY (A STUDY ON BAYEZİD SANJAK)

Yakup KARATAŞ*

Öz

XVIII. yy. Osmanlı Tarihi pek çok açıdan incelenmesi gereken bir dönem olarak değerlendirilmektedir. Siyasi hadiselerin yanı sıra Osmanlı ülkesinin bu dönemdeki sosyal ve ekonomik yapısını ele alan çalışmalar da oldukça sınırlı sayıdadır. Gerileme dönemi olarak ele alınan söz konusu zaman diliminde devletin taşradaki yapılar, toplum ve idari mekanizmalarla olan ilişkileri önem arz etmektedir. Merkezi otoritenin hassas dönemlerden geçtiği, taşrasında güç odaklarının belirdiği, Rusya ve İran'dan kaynaklanan tehditlerin yoğunlaştığı bir ortamda Osmanlı idareci elitlerinin taşraya hâkim olabilmek için geliştirdiği çözümler araştırmaya değer hususlar olarak ön plana çıkmaktadır. Özellikle Bayezid Sancağı gibi hareketli toplumsal gruplardan oluşan, yurtluk-ocaklık olarak idare edilen ve sınırda bulunmanın zorluklarını her daim yaşayan bir sancakta bu ilişkilerin boyutu daha mühim hususiyetler içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Bayezid Sancağı, XVIII. Yüzyıl, Mahmud Paşa, Taşra İdaresi.

Abstract

Ottoman History in the XVIIIth century is considered to need to be enlightened from many aspects. In addition to the political events, the studies concerning the social and economic structure of the Ottoman country in this era are very limited in numbers as well. The relations between the structures in the provincial, society and governmental mechanisms and the state in the era discussed as period of regression become more of an issue. In a setting where central authority was having critical times, power groups raised in the provincial, and Russia and Iran related threats rose, the solutions claimed by the Ottoman administrator aristocrats to rule the provincial come into prominence. The extent of these relations includes more significant authenticity in a sanjak such as Bayezid Sanjak, which is consisting of active social groups, administrated as 'yurtluk-ocaklık' and facing the challenges being on the borderline.

Keywords: Ottoman Empire, Bayezid Sanjak, XVIIIth Century, Mahmud Pasha, Provincial Administration.

Giriş

XVIII. yüzyıl için genel olarak Osmanlı Devleti'nin gerileme dönemi ifadesi kullanılmakta ise de aynı yüzyılda benzer şartlardaki İran Safevi Devleti veya Hint-Türk Devleti gibi imparatorlukların yıkılmasına rağmen Osmanlıların toparlanarak ve merkezi devletin gücünü artırarak XIX. yüzyıla ulaşabilmiş olması kayda değerdir. Bunda şüphesiz Osmanlı idarecilerinin öteden beri gelen esnek yönetim anlayışı, müzakere becerilerini kullanmaları ve pragmatik bir şekilde eski kalıp veya düşmanlıkların etkisinde kalmamaları gibi hususiyetler etkilidir. Bu yaklaşımın bir neticesi olarak mesela merkezden uzak vilayetlerde iktisadi, siyasi ve içtimai çalkantılara meydan vermemek için kurumsal değişim sınırlı

* Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, yakup198025@gmail.com

tutulmakta çoğunlukla yerel yapılar muhafaza edilmekteydi (Pamuk, 2007, 24-26). XVIII. yüzyıldaki Osmanlı adem-i merkeziyetini temele koyan bir başka yoruma göre de Osmanlı sisteminin asıl gücü esnekliğinde yatmakta, yönetimin merkeziyetçi tavrı, merkezden uzaklaştıkça belirginleşen bir adem-i merkeziyeti dışlamamaktaydı (Eldem, 1999, 194).

XVI. yüzyılın sonlarından itibaren yaşanan sosyal ve ekonomik sıkıntıların yanı sıra Avusturya ve İran savaşlarının yol açtığı enflasyon klasik Osmanlı taşra yapısında zorunlu bir değişimi de beraberinde getirmişti. XVIII. yüzyıla uzanan bu değişim sürecinde taşradaki kimi aktörler itibarsızlaşırken önceleri aldıkları iltizamla mevcut ekonomik yapı içinde yer edinen ve siyasi ve askeri varlıklarını artıran *âyânlar* daha kârlı çıkan unsurlar olarak belirmişti. Bu gidişattan çok da memnun olmayan merkezi idare vergi toplama ve asker temini gibi zorunlu hizmetler için *âyânlarla* işbirliği yapmak zorunda kalmış ve muhassıl, voyvoda ve mütesellim olarak beliren *âyânları* pratikte tanımıştı (Bay, 2014, 5).

XVIII. yüzyılda merkezi devlet otoritesinin zayıflamasına paralel olarak taşrada güç odaklarının belirmeye başladığı ve ayanların yanı sıra yüksek rütbeli devlet adamlarının da çok sayıda kapı halkı besleyerek askeri güçlerini artırdıkları bilinen gerçeklerdir. Belirtilen dönemde devlet bu güç odakları ile vergi tahsili ve asker tedariki gibi konularda işbirliği yapmakta ise de söz konusu kişilerin isyankâr tavır takınmaları, ahaliye zulüm etmeleri, ordunun düzenini bozmaları yahut sefer organizasyonunu sekteye uğratmaları affedilmeyen hatalardan. Örneğin Van Valisi Arifi Ahmed Paşa fakir ve zayıf ahaliyi ezmesi, İran seferi sırasında ordunun içinde fitne ve fesat çıkarması ve fetihleri geciktirmesi gibi nedenlerle ölümle cezalandırılmış ve kesilen başı İstanbul'a gönderilmişti (H.1145/M.1732-33) (Subhi Efendi, 2007, 176). Yine Özi Valisi Vezir Genç Ali Paşa ahali ve reyaya olan zulümleri ve Rus Seferinde kapı halkı ile birlikte savaş meydanını terk etmesi gibi sebeplerle 2 Nisan 1741'de Edirne'de öldürülmüştü (Subhi Efendi, 2007, 677). Aydın Valisi Vezir Abdullah Paşa da ahalden kanunsuzca ve fazlaca imdad-ı seferiye alması, çokça zenginleşmesi, ağır vergilerle reyayı ezmesi, İran seferindeki uygunsuz hal ve hareketleri ile asker arasına nifak sokması ve devlete ihanet eder tavırlar sergilemesi gibi sebeplerle idam edilmişti (Subhi Efendi, 2007, 250). İran seferindeki tekâsül ve rehaveti nedeniyle Osmanlı ordusunun ağır zayıflamasına sebep olan Timur Paşa da yine ölümle cezalandırılan vezirlerden biriydi (Subhi Efendi, 2007, 264). Bu kayıtlarda, ölümle cezalandırılan ve kesilen başları İstanbul'a gönderilen, vezir makamında bulunan devlet ricali hakkındaki ölüm fermanlarının, kendilerinin birden fazla hatalarının cezası olduğu vurgulanmaktadır.

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru *âyân* gerçeği ile daha yakından yüzleşmek zorunda kalan Osmanlı idaresi itaat dairesinden çıkan, ahaliye zulmeden, hatta üzerine gönderilen askeri birimlere mukavemet eden *âyâna* karşı sert tedbirler almış, bu bağlamda pek çok *âyânın* "ser-i bürüdesi (kesik başları)" alınarak emsiline ibret olmak üzere İstanbul'a gönderilmişti. Uşak Voyvodası Acemoğlu Ahmed (1795) (Halil Nuri Bey, 2015, 179), Adana Mütesellimi Karıcı ve Tarsus vüçuhundan Toroğlu Beyler (1795) (Halil Nuri Bey, 2015, 253), Söğüt Ayanı Paşa Ağa, Atina Voyvodası Haseki Ali Ağa (1796) (Halil Nuri Bey, 2015, 347) ve Hasköy Ayanı Hacı Emin (1796) (Halil Nuri Bey, 2015, 387)'in cezalandırılmaları ve kesik başlarının İstanbul'a gönderilmesi bu dönem devlet politikalarını göstermesi açısından dikkate değerdir. Bu örneklerden hareketle XVIII. yüzyılda Osmanlı merkezi hükümetinin taşrasına hükmedemeyen bir mahiyet arz ettiği iddialarının ihtimalden uzak olduğu kanaatine varılır.

Âyânların güçlenmesi ile birlikte kendini gösteren adem-i merkeziyetin bilinen kalıplarına çok da uymayan, özgül şartları bulunan ve klasik *âyân* tanımlamasının yer edindiği bölgelerin dışında tutulması gereken Bayezid Sancağı, yurtluk ve ocaklık olarak idare edildiği için farklı bir kategoride ele alınmalıdır. Çünkü XVIII. yüzyılda Osmanlı taşrasının bir gerçeği olan *âyânlık* Bayezid'de diğer bölgeler gibi gelişme göstermemişti. 1751'de Bayezid'den devlet merkezine gönderilen bir mahzarda¹ (BOA. C. HR, 29/1448, 7) sancağın ileri gelenleri arasında her ne kadar "âyân-ı vilâyet" de sayılmakta ise de bu *âyânın* Bayezid Sancağı'nın dâhili bünyesindeki yeri, siyasi, idari etkinlikleri ve toplumsal konumları tartışmalıdır. XVIII. yüzyıl boyunca Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli yerlerinde devlet nazarındaki prestijlerini artıran *âyânın* Bayezid'de etkinlik kuramaları ve sıradan bir "ileri gelen"den öteye geçememeleri, devletin bu bölgede kurduğu idari nizamla yani yurtluk-ocaklık sancak teşkilatı ile doğrudan ilişkili olmalıdır. *Âyân* mefhumu içinde değerlendirilebilecek aşiret reislerinin veya tarikat şeyhlerinin fazla olmasına rağmen bunların Bayezid'in idari ve kurumsal yapılanmasındaki etki alanlarının sınırlı kalması keza yurtluk-ocaklık sancak sisteminin bir sonucu gibi gözükmektedir. Bu çalışma kendine özgü hususiyetleri olan Bayezid Sancağı'nın

¹ **Mahzar:** Resmi makamlara şikâyet, talep, teşekkür gibi hususlar için takdim olunan çok imzalı dilekçe. Mehmet Ali Ünal (2011). *Osmanlı Tarih Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları. s. 440. Osmanlı ve Türk-İslam devlet geleneğinde halkın, adaletin tecelli ettiği en yüksek yer olarak sultanı kabul etmesi ve sultanın şikâyetlere mukabele etmesi adalet kavramının ne ölçüde dikkate alındığının bir göstergesidir. Osmanlı bürokrasisindeki *arz-ı mahzarlar* bu temel kurumun işleyişi ile ilgilidir. Halil İnalçık (2008). *Adalet, Şikâyet Hakkı: 'Arz-ı Hal ve 'Arz-ı Mahzarlar. Doğubatı (Halil İnalçık-Makaleler II)*, Ankara, s. 170.

XVIII. yüzyıldaki idarecileri, bunların devletle ilişkileri ve devlet politikalarının bölgeye yansımaları konu almaktadır.

I. Bayezid'de Osmanlı İdaresi

Sancak; coğrafi ve tarihi şartlar sonucunda oluşup, aynı anda veya aynı kumandanlar eliyle Osmanlı idaresine katılmış, tabii veya idari yöresel özellikleri olan, ne merkezi güce rakip olabilecek kadar çok ne de önemsiz görülecek kadar az, belirli bir sayıda tımarlıyı besleyebilecek bölgeler şeklinde tanımlanabilir. Yurtluk ve ocaklık sancaklar, Osmanlı Devletine XVI. yüzyılda katılan geniş bölgelerin bir kısmında ortaya çıkmıştı. Buralarda merkezden uzaklık ya da hususi coğrafi şartlar yüzünden normal Osmanlı idare düzeni uygulanmamış, yönetimi bölgesel gücü olan bazı kişilere özel şartlarla verilen farklı bir sancak tipi ortaya çıkmıştır (Kunt, 78, 20;35). Yurtluk-ocaklık sancakların kurulmasındaki en önemli sebep mahalli beylerin bölgesel nüfuzlarından istifade etmek, bir ölçüde merkezi otoriteyi bu şekilde tesis etmektir. Bu usul ile mahalli beyler devletin resmi birer görevlisi yapılmış, kuru bir mülkiyet hakkından öteye gitmeyen bu yönetim tarzında sadakatle hizmet edenler ödüllendirilmiş, kusurlu olanlar cezalandırılmıştır. Bu beylerin geride kalan çocukları da himaye altına alınarak zamanı geldiğinde idarede görevlendirmesi yoluna gidilmiştir. Ocaklık sancaklarda yönetim irs yoluyla babadan oğula geçerken yurtluklarda kayd-ı hayat şartı söz konusudur. Yurtluk-ocaklıklarda ise her iki düzenin aynı anda işlediği belirtilmektedir (İnbaşı, 2007, 186). Bayezid Sancağı² da Osmanlı döneminde genelde Erzurum Vilayetine bağlı ve fethinden itibaren ekseriyetle yurtluk-ocaklık olarak idare edilen bir birimdir. Tanzimat'a kadar yurtluk-ocaklık statüsünü koruyan Bayezid'de yerel hanedanların ya da çevredeki güçlü isimlerin idarede yetkilendirildiği bilinmektedir. Yurtluk-ocaklık sancaklarda idareci olarak tespit ve tayin edilen imtiyazlı zümreler sayesinde ayan, eşraf, voyvoda gibi başka güç odakları belirmiyor ya da idareye rakip/ortak olacak derecede güçlenmiyorlardı. İdareye rakip olan şahsiyetler ise yönetim irsibir şekilde devam ettiğinden, genel itibarıyla devlet eliyle yetkilendirilen hanedan içerisinde çıkıyordu.

XVIII. yüzyılda Bayezid Sancağı'nın idaresine damgasını vuran Mahmud Paşa³ 1720 yılından kısa bir süre önce Bayezid'e sancakbeyi olarak nasedilmiş ve bu görevini 1768'e kadar sürdürmüştü (Karataş, 2014, 20;23). Mahmud Paşa'nın nasp edilmesinin konu edildiği beratta sancak hassı olarak 1.100.000 gurus kaydedilmişti (Kaya, 2018, 57). Aşiretlerin bulunduğu hudut bölgesinde bir idarecinin bu derece uzun süre görev yapabildiği olması ve zaman içerisindeki ibka emirleriyle görevinin devlet tarafından teyit edilmesi ve rütbesinin de yükseltilmesi bölgenin coğrafi konumu ve mevkiinin hassasiyetinden olduğu kadar adı geçen sancakbeyinin idaredeki başarısı ve etkinliği ile de yakından ilgilidir. Zira Rus ve İran sınır hattında bulunan bir sancağın idarecisinden beklenen idari performansın ve o idarecinin yönetimdeki kimi uygulamalarına karşı devletçe gösterilen müsamahanın yer yer farklı olması tabiidir. İdaresi zor bir sancakta devletin temel beklentileri olan; *ihtiyaç zamanında asker tedariki, vergi toplamadaki başarı, sınır güvenliği, devlete sadakat ve adil yönetim* gibi öncelikli yükümlülükler ifa edildiği sürece, özellikle de Bayezid gibi yurtluk-ocaklık olarak yönetilen bir sancakta, merkezi idarenin tasarruflarının sınırlı tutulduğu görülmüştür. Bayezid Sancağı'nda devletin de bu anlamda müdahaleci ve yönlendirici tavırlar göstermekten uzak durduğu ifade edilmelidir. Nitekim XVIII. yüzyılda merkezi devlet otoritesinin içerisinde bulunduğu zaaf da hesaba katılacak olursa

² Bayezid Sancağı ile ilgili literatür günden güne genişlemekte ve zenginleşmektedir. Sancağın tarihi ve kültürü için şu eserlere müracaat edilebilir; İsmet Alpaslan (2008). *Ağrı Bölgesinde Ermenilerin Yaptığı Katliamlar*. Ağrı; Yusuf Çetin (2009). *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleri ile Ağrı*. Ağrı; Esin Dayı (2004). Geçmişten Günümüze Doğubayazıt Bölgesinde Siyasi Gelişmeler. *Güneşin Doğduğu Yer Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul, ss. 135-145; Muammer Demirel (2007). Ağrı ve Doğubayazıt'ta Ermeni Olayları. I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuhun Gemisi Sempozyumu Bildirileri, İstanbul, ss. 555-561; Muammer Demirel (2008). Doğu Anadolu'da İdari Yapılanma (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Sonra). *Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, sayı 37, ss. 247-258; Demirtaş, Mehmet (2009). XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bayezid Sancağında Demografik Durum. II. *Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, Ed. Oktay Belli, İstanbul, ss. 313-323; Eyice, Semavi (2000). İshak Paşa Sarayı. *DİA*, Cilt 22, ss. 542-544; Yusuf Halaçoğlu (1988). Ağrı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, Cilt 1, ss. 479-481; Mehmet İnbaşı (2004). Çıldır Beylerbeyleri: I. İshak Paşa ve II. İshak Paşa. *Güneşin Doğduğu Yer Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri*, Ed. Oktay Belli, İstanbul, ss. 183-197; Yakup Karataş, Eyüp Kul (2012). XIX. yüzyıl Sonlarında Bayezid Sancağındaki Aşiretler ve İskân Politikası. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 48, Erzurum, ss. 343-364; Yakup Karataş (2012). XIX. Yüzyılın Sonlarında Bayezid Sancağının Demografik Yapısına Dair Tespitler. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 52, 2010/2, ss.103-122; Enver Konukçu (2004). Tarihi Coğrafyada Bayezid. *Güneşin Doğduğu Yer Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri*, Ed. Oktay Belli, İstanbul, ss. 127-134; Metin Tuncel (1994). Doğubayazıt. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt 9, İstanbul, ss. 492-494; Besim Darkot (2001). Bayezid. *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi (İA)*, Eskişehir, Cilt 2, ss. 368-369.

³ Bu çalışma; doğrudan Mahmud Paşa hakkında daha önceden yapılmış olan (Zeki Sönmez (1981). Bayezid Sancakbeyi Mahmud Paşa'nın Tarihi Kişiliği ve Erzurum'da Bulunan Türbesi Üzerine Bazı Notlar. *Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü Bülteni*, İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi, ss. 3-12 ve Yakup Karataş (2014). *Bayezid Sancağı ve İdarecileri (1700-1914)*. İstanbul: Kitabevi, özellikle ss. 20-23) çalışmalara bir katkı sunmak ve XVIII. yüzyılda Osmanlı İslam idaresinin merkezi hükümet ile ilişkilerini ortaya çıkarmak amacıyla daha kapsamlı bir arşiv taraması, Osmanlı kroniklerinin incelenmesi ve bölge tarihi ile ilgili son araştırmaların dikkate alınması sonucunda ortaya çıkmıştır.

Bayezid'de devletçe daha esnek ve daha idare-i maslahatçı bir yaklaşımın tercih edildiği anlaşılır. Ancak Osmanlı idareci elitlerinin taşrada kısmen adem-i merkezileşme temayüllerini tercih etmelerine farklı anlamlar yüklemek de mümkündür. Şöyle ki merkezi hükümetin hâkimiyetinden hiçbir şey kaybetmeden gerektiğinde yerel kişilerin hâkimiyetine uyum sağlayabilecek kadar esnek olduğu öne sürülmüştür. Bu açıdan bakıldığında merkezi idarenin esnekliği bir zaaf değil kuvvet, gerileme değil dayanıklılık kaynağı oluştuyordu (Faroqhi, 2004, 690). Nitekim yüzyılın sonlarına doğru Bayezid Mutasarrıfı II. İshak Paşa'nın nüfuz alanını genişletmesi hatta kendine saray yaptırmış olması -idari kabiliyetleri, iç ve dış politikadaki katkıları nedenleriyle- bir ölçüye kadar devlet tarafından tepkiyle karşılanmamış, bu durumuna karşı daha sonradan, başka türlü saiklerin zorlamasıyla önleyici tedbirler geliştirilmiş ve paşanın kendi dairesine çekilmesi sağlanmıştı (Karataş, 2014, 25).

II. Beklenti ve Yükümlülükler Bağlamında İlişkilerin Tesisi

Merkezi yönetimin taşra idarecilerinden beklentileri arasında en önemlileri şüphesiz itaat ve sadakattir. Düzen bozucu faaliyetlerin odağı olmak, ahalinin rahat ve huzurunu ihlal edecek davranışlar içine girmek doğal olarak devletin tepkisine yol açan ve tedbir alınmasını zorunlu kılan durumlardır.

XVIII. yüzyılın başlarında eyaletlerdeki Beylerbeyleri için eskiden olduğu gibi "Vali" tabiri kullanılmaktaydı. Beylerbeyleri kendilerine tabi olan sancakların askeri kumandanı, aynı zamanda sancakbeylerinin de amiriydi (Özkaya, 1994, 15). Tayinleri merkezi hükümetçe gerçekleşen sancakbeylerinin göreve başlatılması, kimi durumlarda önceki sancakbeyinin işten el çektilmesi ve genel asayişin sağlanması gibi durumlardan valiler sorumlu idi. 1710 tarihli olup Diyarbakir Valisine hitaben kaleme alınan bir hükümde Bayezid Sancağı'nın yurtluk ve ocaklık suretiyle sancağın ocak-zadelerinden Ahmed Bey'e verildiği belirtiliyordu.⁴ Erzurum Valisi Ali Paşa'nın, Ahmed Bey'i makamına oturtmak ve önceki sancakbeyi olan asi Abdulfettah'ı ele geçirip tutuklamak, ortaya çıkardığı fitneyi bölgeden temizlemek ve sancağa bir düzen getirmek için görevlendirildiği belirtilmişti. Abdulfettah'ın çevre ile bağlantısını kesmek için Diyarbakir Valisi sert bir dille uyarılmış, Diyarbakir'deki hükümet ve sancaklardan, aşiret ve kabilelerden Abdulfettah'a yardım veya destek sağlayan olursa doğrudan valinin mesul tutulacağı ve şiddetle cezalandırılacağı ifade edilmişti (BOA. AE. SAMD.III, 19/1798). Böylece çevresel faktörlerin sürece müdahaleleri engellenmiş ve hadisenin büyümesinin önüne geçilmişti. Diyarbakir Valisine gönderilen emirde kullanılan sert üslup da merkezi hükümetin kararlılığını yansıtıyordu. Burada devletin sosyal gerçekliğin bilincinde olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü aşiret yapılanmasının egemen olduğu bir coğrafyada ortaya çıkan isyankâr bir tavrın, yine aşiretlerle meskûn başka yerlerce desteklenmesinin bir tehdit oluşturacağı düşünülmüş ve Diyarbakir Valisi uyarılmıştır.

1715 yılında Erzurum Valisi Ali Paşa'ya gönderilen bir emirde Bitlis Hükümeti'nin beyi olan Mehmed Said'in, Van'daki Hoşab'a bağlı Mahmudi Hâkimi Zeynel'in ve Bayezid Mutasarrıfı Osman Bey'in ahaliye zulmetmek, itaat dairesinden çıkmak ve isyan suretine girmek gibi uygunsuzlukları konu edilerek adı geçenlerin ıslahları mümkün olmazsa yerlerine başkalarının ikame edilmesi istenmişti. Zeynel'in yerine İbrahim'in, Mehmed Said'in yerine de Adil Han'ın tayin edildiği belirtilmişti. Bayezid Sancakbeyi Osman'ın yerine de yapılacak tahkikattan sonra herkesçe tanınan, en sâlih ve reşit kim ise onun atanması emredilmişti (BOA. AE. SAMD.III. 76/7632). Bitlis ve Mahmudi için merkezden isimler gönderilmiş ise de Bayezid Sancağı için Vali'nin inisiyatifini ön planda tutulmuştu. Bu noktada vali bir nevi kamuoyu yoklaması suretiyle Bayezid'deki ileri gelenler ve kanaat önderlerinin fikirlerini alarak bir karara varacak ve muhtemelen bölgede etkili bir hanedan mensubunu mutasarrıf olarak atayacaktı. Osman Bey'in bu gelişmelerden sonra görevinde daha uzun bir süre kalmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü 1720'lerden itibaren Bayezid Mutasarrıfı olarak Mahmud Bey görülmektedir (Karataş, 2014, 20).

Mahmud Paşa'nın Bayezid'de görevine başlayabilmesi ve önceki mutasarrıf olan Osman Bey'in işten el çektilmesi, ikisinin de amiri olarak Erzurum Valisi Ali Paşa'nın sorumluluğunda idi. Osman Bey, devletin yukarıda bahsedilen önceliklerini rencide eden hatalar yaparak adeta kendi sonunu hazırlamıştı. İtaat çizgisinin dışına çıkmış olması, başına topladığı eşkıya ile ahalinin huzurunu bozması, antlaşmalara aykırı olarak İran sınırını ihlal etmesi ve Bayezid Kalesine kapanarak isyankâr bir tavır takınması kendisi ve yandaşlarına karşı sert tedbirler alınmasını gerektirecekti (Karataş, 2014, 20). Bu yolda gelen emirle (Kaya, 2018, 179) harekete geçen Ali Paşa, Mahmud Paşa ile birlikte hareket ederek Bayezid ve civarında hayli geniş bir tedip harekâtına girişmiş ve bölge sakinlerine yüklü zayıat verdirmişti. Eleşkirt, Bayezid, Hamur ve Diyadin kadınlarının hazırladıkları sicillerle ortaya koydukları zayıatın miktarı hadisenin büyüklüğünü

⁴ Ahmed Bey 1711-1715 yılları arasında Bayezid Sancakbeyliğinde bulunmuştur. Bundan sonra 1715-1720 yılları arasında sancak beyliği yapacak olan Osman Bey gelmektedir. Hakan Kaya (2018). *Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 35.

göstermektedir. Kadılar kendi görev alanlarına giren yerleşim yerlerini köy köy kaydetmişlerdi. Kadıların ifade tarzında birlik görülmekte olup defterler de aynı surette tanzim edilmişti. Aynı hususların üzerinde duran ifadelere bakıldığında kadıların, Ali Paşa'nın bu tedip harekâtından memnun olmadıkları anlaşılmaktadır. Her dört kadının ittifak halinde olduğu noktalar şu şekilde izah edilebilir: Bayezid Mutasarrıfı Mahmud Paşa Eleşkirt'i beş yıl boyunca tagallüple elde tutmuştur. Bu da tahminen 1715-1720 yılları arasında kapsamaktadır. Zira aşağıda da ifade edileceği üzere bu tarihlerde sancakbeyi olarak kaydedilen Osman Bey aynı zamanda Eleşkirt mutasarrıfının da amiri pozisyonunda idi. Ali Paşa Mahmud Paşa'dan 130 kese nakit akçe alarak büyük bir askeri tertiple bölgeye gelmişti. Valinin amacı Osman Bey'i beylikten azledip yerine Mahmud Paşa'yı geçirmektir. Erzurum askeriyle yola çıkan valiye Kars, Çıldır ve Karahisar Beylerbeyileri de eşlik etmişti. Bölgeye ve bölge halkına verilen zarar bizzat kadılar tarafından muayene ve müşahede edilmiş, sicillere kaydedilmiş ve başkente gönderilmişti. Verilen zarar ve ziyandan Müslümanlar kadar gayrimüslimler ve İran'dan gelerek iskân edilmiş konargöçerler de olumsuz etkilenmişti (BOA. AE. SAMD. III, 196/18941).⁵ Aşağıda zarara uğrayan köyler kaydedilmiştir. Verilen köy isimleri ile birlikte o köylerde ikamet eden aşiretlerin isimleri de defterlerde zikredilmiştir. Kadıların hazırladıkları defterlere göre;

- Eleşkirt'te bulunan Molla Ali, Ağdaş, Çatakveren, Şeryan, Kılıççı, Söğütlü, Çürümkaya, Abdallık, Kökveren, Karaağaç, Yalnızagaç-ı Ulya, Ağcaveren, Uzunpınar, Haster, Kârsürü Güzellice köylerindeki aşiret mensuplarından ve Eleşkirt Kalesinden toplam 92 kişi öldürülmüş, binlerce koyun, karasığır, at, merkep ve katır gasp edilmiş, yüklü miktarda kıymetli eşya ele geçirilmiş ve haneler ateşe verilmiştir.

- Bulanık zeameti sınırları dâhilinde bulunan Yoncalık, Odunçor, Şeyhbızını, Pulur, Küp, Yağmur ve Piran köylerindeki aşiret mensupları ve reayadan toplam 18 kişi katledilmiş, binlerce koyun ve sığır, para ve değerli eşya gasp edilmiş, evler yakılmıştır.

- Bayezid'de verilen zarar daha büyük olup Bayezid Kalesi on gün boyunca topa tutulmuştu. Bu sırada 108 kişi öldürülmüştü. Yine Bayezid'de bulunan Çalka, Değerçalık, Kalecik, Aruç, Karaşeyh, Karacaveren, Üçtepe, Karabulak, Örtülü, Ahurcuk, Gökçebulak, Mescitli, Düşenbe, Gürcübulak, Tazük, Karabulağ-ı Süfla, Yarımkaşa, Cibekbent, Tepecik, Akveren, Akpınar, Kuyucak, Kürün, Balıklı, Musun ve Arzeb Köylerinde toplam 459 kişi katledilmiş, büyük ve küçükbaş hayvanlar ele geçirilmiş, ahalinin değerli eşyalarına el konulmuş ve çok sayıda ev ateşe verilmiştir.

- O dönemde Van eyaletine bağlı olan ve daha sonraki dönemlerde Bayezid'den idare edilen Diyadin Kalesi de keza zarar ve ziyana uğramış ve civar köylerde külliyetli hasar meydana getirilmiştir. Bu kapsamda; Diyadin Kalesi merkezi, Dibekli, Zegelek, Ölükent, Karatepe, Karapazar, Akpazar, Bezirgân, Cocan, Akçay ve Maye Köylerinde toplam 35 kişi katledilmiş, binlerce küçük ve büyükbaş hayvan ile yük hayvanları ele geçirilmiş, evler yakılmıştır.

- Hamir (Hamar) Kalesi yakınlarına gelen askeri birimler burada da önemli zayıat verdirmiştir. Başta Hamir Kalesi olmak üzere Aktaş, Şorviran, Uzunveli, Tepecik, Düzmeydan, Genbüze, Düzmeydan-ı Süfla, Kumluca, Karapınar, Kızılveren, Aktepe ve Gürpınar Köylerinde toplam 76 kişi öldürülmüş, binlerce geçimlik ve yük hayvanına el konmuş, evler tüm kayıtlarıyla birlikte ateşe verilmiştir.⁶

Sıralanan fecaatin ahaliye tesirleri yukarıdaki maddelerde açıkça görülmektedir. Yukarıda verilen bilgilere göre ölü sayısı toplam 788'i bulmuştu. Bu yekûnun en önemli kısmı (567 kişi) Bayezid'dedir. Bunun nedeni Mahmud Paşa'nın atanmasına karşı çıkan Osman Bey'in burada bulunması ve burayı muhalefetin merkezi haline getirmesidir. Bayezid'e civar olan diğer kalelerin ve bu kaleler etrafındaki köylerde bulunan aşiretlerin sindirilmesi, oluşacak bir muhalefet bloğunu etkisizleştirme amacına yönelik olmalıdır. Ayrıca bu çevresel aktörlerin Osman Bey'in isyanına destek vermiş olması ihtimali dikkatten uzak tutulmamalıdır. Defterlerde bu destek konusu ile ilgili herhangi bir izahata rastlanmamıştır. Görevine başlarken idaresini tehdit edebilecek unsurlardan bu şekilde kurtulan Mahmud Paşa'nın, uzun yıllar aynı sancakta mutasarrıflığa devam etmesi daha anlaşılır hale gelmektedir. Bu askeri harekâtın Erzurum Valisini ilgilendiren yönü için de bir değerlendirme yapmak icap etmektedir. Verilen zarar kadılar tarafından sicillere kaydedildiği için rakamlara itimat edilebileceği ve teferruatıyla kaydedilen zayıata bakıldığında

⁵ Bu kayıt arşivde her ne kadar 1730 yılı ile tarihlenmiş ise de muhtevasında yer alan bilgilerden asıl kayıt tarihinin 1730 olmadığı anlaşılmaktadır. Defterlerde herhangi bir tarihe rastlanmamıştır. Mahmud Paşa'nın 1720 gibi daha erken bir tarihte başa geçtiği düşünüldüğünde arşiv yönetiminin 1 Ekim 1730 tarihini belgeye sehven koyduğuna hükmedilebilir.

⁶ Bayezid'in sosyo-ekonomik tarihine bir katkı olarak söz konusu defterlerden elde edilen şu bilgileri nakletmek yerinde olacaktır: Köylerde yaşayan aşiretlerin tarım ve hayvancılık ile iştigal ettiği anlaşılmaktadır. Depolanan darı, arpa ve buğdaylar da bu yağmalardan nasibini alan ürünler olarak görülmektedir. Küçük ve büyük baş hayvanların (karasığır, camış gibi) yanı sıra, at, katır, merkep de bölge insanının en çok kullandığı hayvanlar olarak öne çıkmaktadır. Ahalinin az miktarda da olsa para ve değerli eşyalarının da bulunduğu göze çarpmaktadır ki yağmaya maruz kalan tüm köyler ahalisinin bu anlamdaki birikimi de gasp edilmiştir.

yapılan hareketin oldukça feci neticelere yol açtığı söylenebilir. Ancak kendi görev alanında ortaya çıkan bir isyanı doğrudan padişahıtan gelen emirle bastırmak için harekete geçen vezir makamındaki bir valinin XVIII. yüzyılın şartları içinde inceden inceye düşünmeye fırsatı olmayacağı da hesaba katılmalı, tüm planlamasını isyanı sonlandırmak üzere yapmış olması ve isyanın tüm unsurları üzerine kararlılıkla gitmesi anlaşılır olmalıdır. Zira yerel güç odaklarının sayı ve fonksiyon bakımından fazlaştığı bir dönemde merkezi otoriteyi temsil eden idarecilerin sorumluluğunun hayli ağır olduğu da dikkate alınmalıdır. Öte yandan isyanın doğrudan Valinin itibarını etkileyeceği ve merkezi hükümet nazarında Valiyi düşüreceği konum da dikkate alınmalıdır. Şurası da bir gerçektir ki, merkezi idarenin zaafa düştüğü dönemlerde valiler başlarına buyruk hareket edebilme imkânı bulmakta ve görev alanlarında ahaliye yük olabilecek çeşitli uygulamalara ön ayak olabilmekteydiler. Mesela Bayezid Kadısının kaleme aldığı 1751 tarihli bir mahzarda; Erzurum valilerinin eskiden beri aşiretlerin yaşadığı coğrafyadan elde ettikleri caize ve ikramlara kanaat etmeyip daha fazlasını kazanmak için ihtilale yol açacak uygulamalara meydan vermekte olduğu ifade edilmişti. Bu durumda ahalinin akçe vere vere tamamen güçten düşmekte ve orduya lazım olan lojistiği sağlayamamakta olduğu da belirtilmişti. Bu türden uygunsuzlukların sona erdirilmesi için de valilere, sınırı korumaları yolunda bir emir ve merkezden bir *kapıcıbaşı*⁷ gönderilmesi talep edilmişti (BOA. C. HR. 29/1448).⁸ Bu büyük hadisenin kadılarıyla ilgili boyutları için de şu değerlendirme yapılabilir; kadıların, XVIII. yüzyılda her ne kadar eski kuvvet ve nüfuzlarını kaybetmiş olsalar da⁹ valiyi dahi merkezi hükümete şikâyet edebilecek bir salahiyet ve bağımsızlıkta oldukları görülmektedir. Bu durumda devlet merkezi ile ahali arasında en muteber aracılardan kadılar olduğuna hükmedilebilir. Bu saygınlıkta kadıların, ahali ile kurduğu yakın diyalog ve o dönemlerde şeriat mahkemesinin tek hâkimi olarak birden fazla idari kişiliği şahsında birleştirmiş olmasının da önemi fazladır.

III. Merkez-Taşra İlişkilerinin Kurumsal Boyutu

Devlet merkezi ile yerel idari birimler arasındaki iletişimin en önemli unsurlarından biri *mahzarlar* idi. Merkezi hükümeti etkileyebilmenin aracı olarak, kadı ile birlikte mahzarın altını mühürleyen sancak ileri gelenleri, başkentin çokça itibar ettiği bir referans kaynağıydı. Elde edilen 1751 yılına ait bir mahzar şu ifadelerle başlamaktaydı (BOA. C. HR. 29/1448, 7); “*Nefs-i Bâyezîd Sancağı’nda sâkin olan ‘ulemâ ve sulehâ ve e’imme ve hutebâ ve şürefâ ve sâdât ve ağayân-ı aşiret ve a’yân-ı vilâyet ‘aşâir ve kabâil reâyâ ve berâyâ fukarâ ve zu’afâ kullarının mahzar-ı sadâkat-muhbirleridir ki...*”. Sancakta yaşayan oldukça itibarlı ne kadar kişi varsa mahzarın altında bunlara ait mühürler bulunmaktaydı. Ayrıca toplumun hemen her katmanının bu hitap kısmında temsil edildiğini görmek de mümkündür. Bayezid’den gönderilen bu mahzarda Malazgirt Beyi Nuh Bey ile Sepki ve Mamanlı Aşiretlerinin Patnos ve Tutak’taki 12 köyü yağmaladıkları, ahalinin mal ve mülkünü gasp ettikleri dile getirilmekte ve malların geri alınması için bir *kapıcıbaşı* gönderilmesi talep edilmekteydi. Valinin by-pass edilerek doğrudan merkezi hükümete müracaat edilmesinin sebepleri ise valinin ahalden elde ettiği caize ve ikramlarının halkı ezdiği, güçten düşürdüğü ve valinin isteklerinin artık kaldırılmayacak bir yük haline gelmiş olmasıydı.¹⁰ Merkezi hükümetin ahali ile böyle bir doğrudan iletişim kanalı kurmuş olması dikkate değerdir. Aynı dosya içerisinde yer alan bir başka mahzarda da Mahmud Paşa’nın idaresinden duyulan memnuniyet dile getirilmişti. Buradaki ifadelerde devletin hassas olduğu durumların altı çizilerek şükranlar dile getirilmişti. Van Kadısı Abdullah imzasıyla devlet merkezine gönderilen bir mahzarda Bayezid Mutasarrıfı Mahmud Paşa’nın iyi hal ve hareketlerinden bahisle kendisinin civardaki Azerbaycan hanlarıyla olan iyi ilişkileri, ahalinin kendisinden hoşnut olması, sınırın imarına ve dostluk şartlarına dikkat etmesi gibi özelliklerinin altı çizilmişti (BOA. C. HR. 29/1448, 1). Dikkat edilirse memnuniyet vurgulanırken devletin temel beklentileri olan iç ve dış idari ve politik performans üzerinde

⁷ **Kapıcıbaşı:** Sarayın Bab-ı Hümayun ve orta kapısını bekleyen kapıcıların amiridir. Divan-ı hümayunun protokolünden sorumlu olan kapıcılar saraydaki çeşitli vazifelerine ek olarak taşrada da görevlendirilirler bazı vali, vezir ve devlet adamlarının infazlarında da rol alırlardı. İsmail Hakkı Uzunçarşılı (1988). *Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilatı*. Ankara: TTK Yayınları, ss. 392-407.

⁸ Son çalışmalar XVIII. yüzyılda valilerin taşrada bulunan sancakbeylerinin görev alanlarına müdahalelerde bulduklarını teyit etmiştir. Bu gelişme, valilerin nüfuz alanlarının genişlemiş olması anlamını ihtiva etmekle beraber sancakbeylerinin sorumluluklarını yerine getirememesi gibi bir durum ortaya çıkardığı da değerlendirilmiştir (Hakan Kaya (2018). *Osmanlı-Iran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 55).

⁹ Bu devirde ilmiye mensupları görevleri sırasında mümkün olduğu kadar çok servet edinmek için türlü yollara başvuruyordu. Öyle ki mütesellimlik ve voyvodalık gibi görevleri ele geçiren kadılar da bulunmaktaydı. Yücel Özkaya (2010). *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 23. Ehl-i Şer’ ve ehl-i örfün kanunsuz ve usulsüz uygulamaları için bkz. Yücel Özkaya (1994). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Âyânlık*. Ankara: TTK Yayınları, s. 15.

¹⁰ XVIII. yüzyılda Beylerbeyleri ve Sancakbeyleri görev aldıkları zaman resm-i caizeden başka Sadrazama ve diğer ileri gelenlere para, hediye vs verirler ve Darphaneye bir miktar ödeme yaparlardı. Rumeli’den Anadolu’ya yahut Anadolu’dan Rumeli’ye tayin olunan valiler de görev yerlerine giderken masraflarını haktan çıkarırlar ve memleketin harap olmasına yol açarlardı. İstanbul’a ödedikleri paraları geri alabilmek ve daha fazla kazanç elde edebilmek için kanunsuz vergiler koymanın yanı sıra ayanlık buyruğusunu da en fazla ücret ödeyenlere vererek ek gelir elde ederlerdi. Yücel Özkaya (1994). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Âyânlık*. Ankara: TTK Yayınları, s. 18.

durulduğu ve adı geçenin bu hususlardaki başarısının altının çizildiği görülür. Kadı, Bayezid ve Van ahalisinin kendisinden böyle bir mahzar kaleme almasını istemişti. Bu durumda Kadıların ahali ile devlet arasındaki iletişimin önemli bir unsuru olarak kabul gördüğü anlaşılmaktadır.

Merkez-taşra münasebetlerine ışık tutan bir başka örnek Van havalisinde 1763 yılında meydana gelen bir takım olaylar zinciri ile ilgilidir. İddialara göre Bayezid Mutasarrıfı Mahmud Paşa Van bölgesine giderek burada bulunan Şikaki Aşiret'ne saldırmış, aşiretin erkeklerini katletmiş, mal ve eşyalarını gasp ederek 300.000 civarında hayvanata el koymuş, çocuk ve kadınları da esir alarak satmak için başka yerlere göndermişti. Mahmud Paşa dışında Van sakinlerinden İshak Ağa, Hoşab Beyi Ali Bey, Çari ve Somay Beyleri ile Hakkâri ahalisinden Mi'an Ağa da yer yer bu aşirete saldırarak yağma ve talanlarda bulunmuştu. Aşiret ahali bu zulümler karşısında İstanbul'a gönderilmek üzere bir mahzar kaleme almış ve gönderilecek bir *mübaşir*¹¹ marifetiyle gasp olunan mallarının geri alınmasını ve emniyetli bir yerde iskân olunmalarını istemişlerdi. Başkent ise mahzarda dile getirildiği üzere malları geri alıp sahiplerine iade edecek bir mübaşir göndermiş, Erzurum Valisi ve Van Beylerbeyisini de aynı amaç için vazifelendirmişti. Bu kayıta dikkate değer bir başka husus da aşiret mensuplarının arzuhallerine, Diyarbakir eski Valisi Mustafa Paşa ile Bağdat eski Valisi Ali Paşa'nın aracı olmasıdır (BOA. C. DH. 93/4633). Bu kişiler "*ahalinin niyazlarına müsaade buyrulması*" için açıkça referans olmuşlardır. Bu önemli isimlerin referans olmasının, ahalinin dile getirdiği iddiaların doğruluğuna bir kanıt oluşturduğu gibi arzuhal doğrultusunda etkili tedbirler alınmasını sağlayacak kıymette olduğu da değerlendirilmiştir. Diğer taraftan mübaşirin taşra ile münasebetlerin kurulmasında merkezin bir vasıtası olduğu da açıktır. Bayezid Sancağı mutasarrıfının böylesine büyük bir olayın müsebbibi olması, hadisenin bir başka boyutunu oluştururken kendisine yönelik cezai bir durumun gündeme getirilmemesinin de üzerinde durulmalıdır. Zira görevine devam eden Mahmud Paşa'nın, oğullarının ve hizmetçilerinin uhdesinde 1766-1767 yıllarına ait bir kayda göre toplam 53.299 akçe değerinde tımar ve zeametleri bulunmaktaydı. Bu tımar ve zeametler Malazgirt'te Patnos, Kazlı Göl, Pirşah, Bahdek, Karagün, Karibkaya, Ederkim, Kanlıca, Çadırılı, Keremki, Kömek, Güllüce, vs. bağlı köylerde idi (BOA, C. TZ, 168/8375). Bir mutasarrıfın çevredeki bir aşirete yönelik böylesine saldırgan bir tutum benimsemesi; bu denli bir güç sahibi olması ve bölgede askeri ve idari yönden itibarlı bir mevkiye bulunması ile açıklanabilir. Mahmud Paşa'nın söz konusu aşırı harekâtının cezasız kaldığı, en azından görevinin başında tutulduğu anlaşılmaktadır. Çünkü 1768 tarihli bir kayıta Mahmud Paşa'nın Malazgirt'te yaklaşık 170.000 gurusluk bir zarar verdiği ve durumu çözmek için gönderilen mübaşirin çeşitli kusurları nedeniyle padişahın emirlerini yerine getiremediği ifade ediliyordu. Malazgirt'teki reayanın cizye, avarız ve diğer harçlardan birikmiş borçları olduğu, ancak kendilerinin cizye veya başka vergileri ödemeyen Bayezid gibi sancaklarda yerleştikleri belirtilmiş ve birikmiş vergilerin toplanabilmesi için çeşitli çözüm önerileri sunulmuştu. Önceki mübaşirin görevini yerine getiremediğinden özel bir mübaşir olarak padişahın özel muhafızlarından olan *hassa silahşörlerinden* bir başka görevli gönderildiği de belirtilmişti (BOA. AE. SMST. III, 79/5839). Bir yıl sonra (1769) bahse konu vergilerin toplanması adına kararlı bir duruş sergilenmiş ve gönderilen bir emirle Bayezid'de ne kadar Malazgirt halkı varsa zaman kaybetmeden ve geride bir kişi bile kalmaksızın hepsinin asıl memleketleri olan Malazgirt'te iskân edilmeleri istenmişti (BOA. C. DH. 111/5546). Görüldüğü üzere merkezi hükümetin gönderdiği bir görevlinin başarısız olması ile yerine daha kıdemli ve itibarlı gönderilmişti. Devlet merkezinin taşradaki sorunların çözümünde kendi memurlarını görevlendirmesi taşra bürokrasisinin yetersizliğini hatıra getirebilir. İlişkilerin seyri göz önüne alındığında ahalinin hukuki kurumları da etkileyebilecek yerel otoriteler (Özkaya, 1994, 19) karşısında tarafsız ve doğrudan devlet merkezini temsil eden bir takım mercilere müracaat etme ihtiyaçları olduğu kesindir. Yukarıda her ne kadar kadıların yetkileri ve bağımsızlıkları üzerinde duruldu ise de yerel idarecilerin kadıların etki altına alma ihtimallerinin olduğu da dikkatten uzak tutulmamalıdır. Zira toplumun devletle iletişimini tesis eden mahzarları kadıların kaleme aldığı ve mahzarın altında kadının da mührü olduğu düşünülürse bağımsız bir gözlemciye duyulan ihtiyacın umumiyet arz ettiği ortaya çıkar. XVIII. yüzyıl şartlarında devletin ahalden gelen bu türden bir ihtiyaca cevap verebilecek kadroya sahip olması da ayrıca önemlidir.

Devlet beklentisi olan temel hususlardan vergi toplama maddesinde gösterilen *rehavet* veya *tekâsül* de sert bir dille uyarılmayı netice verecek önemli birer kabahat olarak ön plana çıkmaktaydı. Ahalisinin önemli bir kısmı konargöçerlerden oluşan Bayezid'de aşiretlerin ödediği vergiler Diyarbakir Voyvodalığı'na toplanmakta iken 1711-12'de alınan bir kararlar burası Erzurum'a yakın olduğu için vergilerin artık Erzurum Gümrük Emanetince tahsil edilmesi kararlaştırılmıştı. Diyarbakir Voyvodalığı uhdesinde malikâne olarak tasarruf edilen aşiret vergileri Erzurum gümrük emanetince tahsil edilmeye

¹¹ **Mübaşir**; Tanzimat öncesi dönemde devlet tarafından gördürülmesi gereken bir iş için taşraya gönderilen görevli anlamında kullanılan bir tabirdir. Mehmet Ali Ünal (2011). *Osmanlı Tarih Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, s. 493.

başlandıktan sonra Hazine-i Amire'ye gönderiliyordu (Kaya, 2018, 193). Dolayısıyla vergilendirme meselesi de keza merkez ile taşra arasındaki ilişkilerin kurumsal yapısına ışık tutması bakımından önem arz etmektedir. 1692 yılına ait bir kayıta Bayezid, Malazgirt ve Eleşkirt beyleri cizye vergisinin tahsilinde ihtimam göstermedikleri için azarlanarak mesul tutulmuşlar, gecikmelerden dolayı bahanelerinin kabul edilmeyeceğinin altı çizilmiş, mütegalibe olmamaları konusunda sıkı sıkıya tembihlenerek görevden el çektilerle tehdit edilmişlerdi (BOA. İE. DH, 10/933). Cizye vergisinin tahsili konusunda Bayezid'de sıkıntılı süreçlerin yaşandığı anlaşılmaktadır. 1720-21 yıllarında Bayezid Sancağı'ndaki zımmilerin ödemesi gereken cizyenin tahsili konusunda ihmali görülen ve görevine de yeni başlamış olan Mahmud Paşa'nın üzerine askerle gitmeye kadar düşünülen bir dizi sert tedbir, devletin vergi politikasının mahiyetini yansıtmaktadır. Hatta bu konuda valinin (İbrahim Paşa) merkezden izin almadan derhal harekete geçebileceği ifade edilmişti. Üstelik isim yerleri açık atama emirleri dahi gönderilerek Bayezid, Malazgirt, Eleşkirt Hıms ve Şelve Sancakbeyliklerinin değiştirilebileceği uyarısı da yapılmıştı. Adı geçen sancakların cizyelerinin Erzurum Gümrük Emanetine teslim edilmesi gerekmektedir. Merkezden gönderilen bir *kapıcıbaşı* da bu cizyeyi alıp Hazine-i Amire'ye teslim etmek üzere İstanbul'a götürecekti (BOA. Cevdet Maliye C. ML, 526/21535). Cizye meselesinin istenildiği gibi hal yoluna konduğu anlaşılmaktadır. Çünkü valinin Bayezid'de bir idareci değişikliğine gitmediği anlaşılmaktadır. Zira 2 Temmuz 1722 tarihli bir kayıta Mahmud Paşa'nın Bayezid'e, bakaya kalan cizye malını eda etmek şartıyla *ber-vech-i te'yîd* atandığı ifade edilmişti (Başar, 1997, 118). 1705'ten 1722 yılına kadar (R. 1116-1134 arası) cizye vergisinin sağlıklı bir şekilde tahsil edilemediği anlaşılan Bayezid muntkasında birikmiş toplam tutar 70.250 guruştur. Bayezid, Eleşkirt ve Şelve mutasarrıfları bunun 25.000 gurusunu peşin, kalan kısmını da taksitle ödemeyi taahhüt etmişlerdi. Mahmud Paşa da Bayezid Sancağı'ndaki birikmiş cizye gelirlerinin bir kısmını peşin, kalan kısmını da taksit şeklinde ödeyeceğine dair bir ödeme planı hazırlamıştı. Peşinatı ödedikten sonra taksitler için bir taahhütname kaleme alacaktı. Erzurum gümrüğüne yapılan teslimat sonrası bir senet alınacak ve kadıya mühürlenecekti (BOA. C. ML. 584/24026). Buradaki ilişkiler ağı taşra-merkez münasebetlerine önemli ölçüde ışık tutmaktadır. Sancakbeylerinin başında onları denetleyen bir *vali*, vergilerin toplandığı aracı bir kurum olarak *gümrük emaneti*, merkezden gönderilen bir *kapıcıbaşı* ve noter makamında bir *kadı*, taşra mali hiyerarşisinin temel aktörleri olarak belirmektedir. Bir diğer aktör de *çukadar*¹² (*çuhadar*) olup Mahmud Paşa'nın çeşitli görevlerle İstanbul'a gönderdiği görevli olarak kayıtlara geçmiştir.

Sosyal meselelerin halledilmesi adına bölgede bulunan idarecilerin rütbeleri de teşvik amaçlı olarak yükseltilmekteydi. Bayezid Mutasarrıfı Mahmud Paşa'nın rütbesinin Beylerbeyliğe yükseltilmesi (30 Nisan 1724) yerlerini terk eden Bayat, Kaçar ve Karakoyunlu taifelerinin yerlerine iskânları amacıyla gerçekleşmişti. Aşağıda da görüleceği üzere yine teşvik ve gereklilikten (*terfi-i şâm lâzime-i hâlden*) Mahmud Paşa'nın rütbesi 15 Nisan 1732'de Rumeli Beylerbeyliğine yükseltilmişti (Başar 1997, 118).

IV. İdareci Yeterlilikleri

Bayezid'in Rus ve İran sınırında bulunması sancak idaresini zorlaştıran bir etken olmanın yanı sıra sancakbeylerine, bilgi toplama, orduya öncülük veya artçılık etme ve askeri destek sağlama gibi ilave yükümlülükler getiren de bir durumdu. Mesela 1711 tarihli bir kayıta İran'daki siyasi ve sosyal karışıklıklar nazara verilerek her tür istihbari çalışmanın yapılması ve Erzurum Valisinin sözünden çıkılmaması konularında Çıldır Valisi ile Bayezid Mutasarrıfı uyarılmıştı (BOA. C. HR, 21/1010).

XVIII. yüzyıl başlarında dâhili sorunları oldukça artan İran'da Afgan kabilelerin istilaları, Safevi döneminin kapanması ve Afşar kökenli Nadir Şah'ın İran'da hâkimiyetini tesis etme süreci bölgeyi karışık bir vaziyete sokmuştu. Nadir Şah'ın egemenlik kurmasından sonraki faaliyetleri de doğrudan Osmanlı Devleti'ni etkileyen ve ülkenin doğusu için tehdit oluşturan gelişmelerdi (Sırrı Efendi, 2019, 5-9; Karadeniz, 2012). Bu çalkantılı siyasi atmosfer içerisinde Mahmud Paşa'nın Osmanlı Devleti'ne en önemli hizmetleri Sultan III. Ahmed (Saltanatı:1703-1730) dönemindeki Osmanlı-İran Savaşlarında gerçekleşmiştir. Savaşlar sırasında Mahmud Paşa'nın bilhassa Nahcivan'ın ele geçirilmesindeki gayret ve başarıları aşağıda da teferruatıyla görüleceği üzere çeşitli vesilelerle ödüllendirilmesini sağlamıştı. Paşa'nın bu askeri başarılarının Bayezid'deki görevinde uzun süre kalmasının temel sebeplerinden olduğu şüphesizdir (Sönmez, 1981, 4-5).

İran'daki Nadir Şah'ın müteceviz hareketlerinin önlenmesi için bölge idarecileri ikaz edilmiş ve Bayezid Mutasarrıfı Mahmud Paşa da bu ikazlardan nasibini almıştı (BOA. İE. HAT, 3/238). Bu ikaz hadisesi ile belgenin arşivdeki tarihi mukayese edildiğinde bir tutarsızlık görülmektedir. Belge 1724 sonrasına ait olmalıdır. 1720'li yıllarda İran'ın içerisinde bulunduğu sorunlar ve Şah Tahmasb'ın idari zafiyeti Osmanlı-İran sınırını daha da hassas bir hale getirmişti. Tiflis'in ele geçirilmesini planlayan Osmanlı

¹² **Çukadar**; Esasen Enderun'a ait bir görevli olup vezirlerin ve diğer büyük devlet memurlarının maiyetlerinde de bulunur ve onların konak dışındaki hizmetlerini görürlerdi. Mehmet Ali Ünal (2011). *Osmanlı Tarih Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, s. 176.

yönetimi bunun için hazırlıklara başlamıştı. İran tarafında olup Bayezid'e yakın olan Makü ahalisi bir mahzar kaleme alıp Mahmud Paşa'ya göndererek kendisine itaat ettiklerini ve gelip Makü'yü idaresi altına almasını istemişlerdi (BOA. AE. SAMD. III, 183/17743). Makü Osmanlı Devleti ile İran arasında uzun yıllar sorun olarak kalmaya devam edecek ve iki devlet arasında sürekli el değiştirecektir (Karataş, 2014).

Mahmud Paşa'nın devletin asker ihtiyacına müspet cevap verdiğini ifade etmek gerekir. Revan Kalesi, Ordubad ve Nahcivan'ın Osmanlı ülkesine katılmasında önemli hizmetleri geçen Mahmud Paşa bu sefer için Doğu Anadolu'da harekete geçirilen orduya kendi kapı halkı, aşiret ve kabile reisleri ile birlikte katılmıştı (Temmuz-1725). Mahmud Paşa'nın kendi kapı halkı ve diğer etbayıyla birlikte 1000 kişiyi sefere iştirak ettirebilecek bir gücü vardı (Raşid, 2013, 1402-1411). Bu askeri harekâtın başarıya ulaşması sonrasında Sultan III. Ahmed tarafından ödüllendirilenler arasında Mahmud Paşa da vardı (Raşid, 2013, 1412). Aynı yıl içinde Van Valisi Köprülüzade Abdullah Paşa'nın maiyetinde olarak Tebriz'in fethinde (22 Ağustos 1725) görev alan Mahmud Paşa, bu harekâta da kendi askeriyle iştirak etmiş ve ordunun muzaffer olmasında rol almıştı (Raşid, 2013, 1440). Mahmud Paşa bu gelişmelerin bir neticesi olarak 1726 yılının Temmuz ayında emrindeki askerlerle birlikte Erzurum Valisi Vezir Mustafa Paşa'nın maiyetinde, Ruslarla icra edilecek bir hudut düzenlemesinde bulunmak üzere Azerbaycan'a gitmişti (Raşid, 2013, 1519). Dolayısıyla Mahmud Paşa'nın, askeri ve diplomatik gelişmelerin içinde bizzat bulunarak görev alan, kendini çeşitli yönlerden geliştiren ve bu anlamda aldığı görevlerin hakkını vererek devlet nazarında önemli bir pozisyon kazanan bir yerel idareci olduğu söylenebilir. Bu kazanımları Mahmud Paşa'nın bölgede önemli bir siyasi olarak itibar görmesini ve uzun süre görevde kalmasını sağlamıştır.

Mahmud Paşa'nın bölgede etkili bir idari performans sergilediği ve devletin beklentilerine mümkün mertebe cevap verdiği görülmektedir. XVIII. yüzyılın başları itibarıyla Bayezid Sancağı mutasarrıfları aynı zamanda Eleşkirt, Malazgirt, Diyadin ve Şelve Sancaklarını da idare etmekteydi. Buraların idarecilerinin azil ve tayin işlemleri Bayezid mutasarrıflarının arzlarıyla gerçekleşmekte, sefer zamanında bu sancakların askerleri Bayezid askerine iltihak etmekteydi. Ancak bir süre bu sancaklar müstakil birer sancağa dönüşmüşler ve kendi kendilerini idare etmişlerdi. Bu durumun, sefer organizasyonunu ihlal ettiği anlaşılmış ve 1732 senesinde bu sancaklar yeniden Bayezid Sancağına yani Mahmud Paşa'ya bağlanmıştı. Bu düzenleme adı geçen sancak idarecilerinin hem sefer lojistiğindeki ihmalleri hem de başka devlet hizmetlerindeki tekâsülleri nedeniyle gerçekleşmişti. Böylece Mahmud Paşa'nın bölgedeki konumu güçlenmiş ve idari nüfuz sahası genişletilmişti (BOA. C. DH. 64/3154). Mahmud Paşa'nın rütbesi aynı yıl içinde Rumeli Beylerbeyliğine yükseltilmişti. Bu terfide kendine bağlanan sancaklarla birlikte rütbesinin de artırılmasının zorunluluk olduğu vurgulanmış ve Mahmud Paşa'nın idaredeki başarısının ödüllendirildiği açıkça ifade edilmişti (BOA. C. DH. 67/3326). Bundan sonraki askeri hareketliliklerde kol beyleri olarak hitap edilecek bu sancakların mutasarrıfları seferlere Mahmud Paşa'nın emri altında gireceklerdi (BOA. C. DH. 115/5724). Görüldüğü üzere kabiliyet ve işe yararlığı nispetinde bölgedeki etkinliği artan Mahmud Paşa'nın rütbesi de padişahın fermanıyla yükseltilmişti.

1768 yılının ortalarında öldüğü anlaşılan Mahmud Paşa'nın yerine Makü'yü ocaklık olarak idare eden oğlu Abdülfettah Paşa atanmıştır. 1768-1775 yılları arasında Bayezid Mutasarrıflığı yapan Abdülfettah Paşa (II.) kendi idaresi dönemine denk gelen Osmanlı-Rus Savaşı'nda devletin beklediği askeri performansı gösterememiştir. Dönemin Erzurum Valisi Vezir İbrahim Paşa'nın bildirdiğine göre sefer için gelen emirleri¹³ kulak ardı eden Abdülfettah Paşa, hileli yollarla İstanbul'a adam gönderip çeşitli özürler ileri sürmüş ve sefere çıkan orduya hakkıyla destek olmamıştı. Gerçekten de sefer için bölgede bulunan bilcümle vilayet kapı halkları, elviye mutasarrıfları, sancak beyleri, zeamet ve tımar sahipleri harekete geçirilmişti. Vali mütalaasında, devlet sayesinde türlü nimetlere nail olan bir mutasarrıfın sefer gibi gurur kaynağı olacak bir görevde canını siper edercesine işe koyulmasını boynunun borcu olarak nitelendirmişti (BOA. C. AS. 61/2865). Söz konusu savaş için Bayezid'in aşiret ve kabilelerinden olan ve eli silah tutan ahaliden de askere çağrılanlar olmuştu. Ancak ahalinin göçebe olması ve pek çoğunun kışlamak için İran'a gitmiş olmasından bu grupların da savaş için gelemeyecekleri ifade edilmişti (BOA. C. AS. 850/36348). Görüldüğü üzere Bayezid'de sefer organizasyonu ve askeri destek noktasında zaaf ve yetersizlikler baş göstermişti. Devlet nazarında güven kaybı yaşadığı anlaşılan Abdülfettah Paşa için muhtemelen savaş ortamında olunmasından bir tedbir alınmamış, 1775'te ölmesi üzerine, yerine II. İshak Paşa (1775-1799) getirilmişti (Karataş, 2014, 23). İshak Paşa'nın Bayezid'e tayin edilmesinde Kars canibi seraskeri Vezir Hafız Mustafa Paşa'nın ve Erzurum Valisi Ali Paşa'nın aracılığı söz konusudur. *Mir İshak* diye başlayan atama kaydında Bayezid Sancağı'nın İshak Bey'e mirmiranlık (beylerbeylik) rütbesi ile verildiği belirtilmiştir (BOA. C. DH. 202/10061). Bu kayıt

¹³ Kayıtlara göre devletin sefer emrini Erzurum'a Ali ve İsmail isimlerinde iki *tatar* getirmişti. **Tatar**; posta teşkilatının kuruluşundan önce postacı görevi gören memurlardır. Mehmet Ali Ünal (2011). *Osmanlı Tarih Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, s. 671.

her ne kadar 1771 tarihine ait ise de İshak Paşa'nın Bayezid'de görevine başlaması 1775 yılını bulmuştur (Karataş, 2014, 23).

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin İran ve Rusya ile olan sınırının keşiştiği bir hatta yer alan Bayezid Sancağı, fetihten itibaren yurtluk-ocaklık şeklinde idare edilmiştir. Bu tarz idarenin bir sonucu olarak XVIII. yüzyıl Osmanlı toplumunun temel dinamiklerinden olan âyânların Bayezid'de etkinlik kuramadıkları ve burada merkezi otoritenin daha işlevsel bir şekilde yerleştiği görülmüştür. Osmanlı devlet adamlarının müsamahalı yaklaşımları ve müzakere becerilerini kullanmaları, bölgedeki Osmanlı hâkimiyetini sağlamlaştıran etkenler olarak belirmiştir. Buradaki idarecilerin görevlerinde devamlarının, devletle olan ilişkilerinin iyi seyretmesi ile olduğu kadar ahaliye karşı yaklaşımları, sınır güvenliğini önemsemeleri ve merkezin politikalarının iyi birer temsilcisi olmaları gibi bir takım hususlarla alâkalı olduğu tespit edilmiştir. Askeri, ekonomik, idari ve sosyal alanlarda yetkilendirilen mutasarrıflar, merkezin beklentilerini karşıladıkları ölçüde idari pozisyonlarını koruyabilmişler hatta terfi gibi ödüllere yerlerini sağlamlaştırmışlardır. 1720-1768 yılları arasında Bayezid Mutasarrıflığı yapmış olan Mahmud Paşa da keza merkezi yönetim ile olumlu ilişkiler kurmuş ve bölgesinde etkin bir idareci olarak iç ve dış politikadaki başarılı girişimleriyle devlet katındaki saygınlığını artırmıştır. Bayezid gibi sosyal hareketliliğin yoğun olduğu bir sınır sancağında bu kadar uzun süre görevde kalmış olması, Mahmud Paşa'nın idaredeki performansı ile yakından ilişkili görülmüştür. Göreve ilk geldiği günlerde kendisine muhalefet edebilecek çevresel faktörlerin ortadan kaldırılması, aşiretlerin iskânı, askeri yararlılıklar, diplomatik istidatlar ve vergi toplamadaki nispi denebilecek başarı Mahmud Paşa'nın temel yönetsel özelliklerini yansıtmaktadır. Dolayısıyla merkezden uzak bir sancağı dönemin şartları muvacehesinde elde tutabilmek ve merkezi otoriteye bağlı kılabilmek Osmanlı idareci elitlerinin olduğu kadar yerel idarecilerin de bir başarısı olsa gerektir. Özellikle bu iki kesim arasındaki iletişimin idareye olan müspet katkıları da keza dikkate alınması gereken bir husustur.

KAYNAKÇA

- Başar, Fahmeddin (1997). *Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730)*. Ankara: TTK Yayınları.
- Bay, Abdullah (2014). XVIII. Yüzyıl ve XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Taşrasında Siyaset Pratiği: Taşrada İktidar Mücadelesi, Hizipleşme ve Merkez. *Tarihin Peşinde (Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi)*, yıl 6, S 12, ss. 3-40.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Ali Emiri Tasnifi Sultan III. Ahmed Belgeleri (BOA. AE. SAMD.III), 19/1798, 15 Ra 1122/14 Mayıs 1710, 196/18941, 18 Ra 1143/1 Ekim 1730, 76/7632 29 N 1127, 28 Eylül 1715, 183/17743, 24 Ş 1135/30 Mayıs 1723.
- BOA. Sultan III. Mustafa Dönemi Evrakı (AE. SMST. III), 79/5839, 29 Z 1181/17 Mayıs 1768. BOA. C. DH. 111/5546, 7 Za 1182/15 Mart 1769.
- BOA. Cevdet Askeriye (C. AS.) 61/2865, 29 Ş 1182/8 Ocak 1769, 850/36348, 29 L 1182/8 Mart 1769.
- BOA. Cevdet Dâhiliye, (C. DH.) 93/4633, 27 S 1177/6 Eylül 1763, 64/3154, 17 B 1144/15 Ocak 1732.
- 67/3326, 19 L 1144/15 Nisan 1732, 115/5724, 29 Ca 1147/27 Ekim 1734, 202/10061, 29 C 1185/9 Ekim 1771.
- BOA. Cevdet Hariciye (C. HR.) 29/1448, 7 M 1165/26 Kasım 1751, 29/1448, 7 M 1165/26 Kasım 1751, 29/1448, 7 M 1165, 26 Kasım 1751, 21/1010, 20 S.1123/9 Nisan 1711.
- BOA. Cevdet Maliye (C. ML.) 526/21535, 17 L 1133, 11 Ağustos 1721, 584/24026, 29 N 1134, 13 Temmuz 1722.
- BOA. Cevdet Tımar ve Zeamet, (C. TZ.), 168/8375, 1180/1766-1767.
- BOA. İbnülemin Dâhiliye (İE. DH), 10/933, 23 Z. 1103/5 Eylül 1692.
- BOA. Hatt-ı Hümayun (İE. HAT), 3/238, 10 C. 1106/26 Ocak 1695.
- Eldem, Edhem (1999). 18. Yüzyıl ve Değişim. *Coğito*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Sayı 19, ss. 189-200.
- Faroqhi, Suraiya (2004). Krizler ve Değişim (1590-1699). *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Ed. Halil İncalcık, Donald Quataert vd. İstanbul: Eren Yayınları, C. 2, ss. 543-759.
- İncalcık, Halil (2008). Adalet, Şikâyet Hakkı: 'Arz-ı Hal ve 'Arz-ı Mahzarlar. *Doğubatu (Halil İncalcık-Makaleler II)*, Ankara, ss. 169-187.
- İnbaşı, Mehmet (2004). Çıldır Beylerbeyleri: I. İshak Paşa ve II. İshak Paşa. *Güneşin Doğduğu Yer Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri*, Ed. Oktay Belli, İstanbul, ss. 183-197.
- Karadeniz, Yılmaz (2012). *İran Tarihi (1700-1925)*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Karataş, Yakup (2014). *Bayezid Sancağı ve İdarecileri (1700-1914)*. İstanbul: Kitabevi.
- Kaya, Hakan (2018). *Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kunt, İ. Metin (1978). *Sancaktan Eyalete (1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi)*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Özkaya, Yücel (2010). 18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Özkaya, Yücel (1994). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*. Ankara: TTK Yayınları, s. 15.
- Pamuk, Şevket (2007). *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sırrı Efendi (2012). *Risâletü'l Târîh-i Nâdir Şâh*. (Haz. Mehmet Yaşar Ertaş), İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Sönmez, Zeki (1981). Bayezid Sancakbeyi Mahmud Paşa'nın Tarihi Kişiliği ve Erzurum'da Bulunan Türbesi Üzerine Bazı Notlar. *Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü Bülteni*, İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi, ss. 3-12.
- Tarih-i Raşid ve Zeyli (Çelebizade Asım Tarihi)* (2013), (Yay. Haz. Abdülkadir Özcan vd.) İstanbul: Klasik Yayınları, C. I-III.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1988). *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*. Ankara: TTK Yayınları.
- Ünal, Mehmet Ali (2011). *Osmanlı Tarih Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Vakanüvis Halil Nuri Bey (2015). *Nuri Tarihi*. (Haz. Seydi Vakkas Toprak), Ankara: TTK Yayınları.
- Vakanüvis Subhî Mehmed Efendi (2007). *Subhî Tarihi (Sami ve Şakir Tarihleri ile Birlikte-İnceleme ve Karşılaştırmalı Metin)*. (Haz. Mesut Aydiner), İstanbul: Kitabevi Yayınları.